

исследований В.П. Панютич пришел к выводу, что несмотря на особенности, в белорусских деревнях, как и на всей территории Российской империи, капиталистические отношения в сельской местности были связаны с крепостническими пережитками. Из-за этого капитализм в аграрном секторе развивался намного медленнее, чем в промышленности. Не смотря на освобождение историографии от марксистско-ленинской идеологии, взгляд на мировых посредников, как на эксплуатирующие крестьян, сохранился, и многие положительные стороны не рассматривались. Негативная оценка деятельности местных органов управления по крестьянским делам дана в коллективной монографии «История селянства» [2]. В ней основное внимание уделено положению крестьян в пореформенный период и самоуправлению, а органы местного управления (мировой посредник, губернские и уездные присутствия по крестьянским делам, земские начальники) рассмотрены косвенно. В этой работе показаны недостатки, перегибы мировых посредников.

Таким образом дореволюционные авторы являлись представителями дворянства, были чиновниками в крестьянских учреждениях и описывали их. В советский период деятельность мировых посредников по реализации аграрной политики самодержавия не рассматривалась как отдельный вопрос, а изучались косвенно. Акцент в советской аграрной историографии делался на правовом положении крестьян и крестьянском движении. Так же в этот период все местные учреждения по крестьянским делам рассматривались как эксплуатирующие крестьянство, ущемляющие их права в самоуправлении, а все преимущества в аграрной политике в период царской России укрывались. В отечественной исторической науке были рассмотрены лишь некоторые аспекты их деятельности, такие как правовое положение и взаимоотношения с властью. На современном этапе интерес к деятельности мировых посредников не исчез, изучение данного вопроса продолжается и в российской и белорусской историографии. Историографическая наука освободилась от марксистско-ленинской идеологии и теперь изменился подход к оцениванию деятельности учреждений и рассматриваются не только отрицательные, но и положительные стороны местных учреждений.

Литература

1. Валуев, П.А. Дневник П.А. Валуева министра внутренних дел. / П.А. Валуев. — М. : Академия наук СССР, 1961. — 425 с.
2. Гісторыя сялянства Беларусі : у 3 т. / рэдкал. : М.С. Сташкевіч [і інш.]. — Мінск : Беларуская навука, 1997—2002. — Т. 2. : Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З.Е. Абезгауз [і інш.]; пад рэд. В.П. Панюціча. — 2002. — 552 с.
3. Дружинин, Н.М. Русская деревня на переломе 1861 — 1880 гг. / Н.М. Дружинин. — М. : Наука, 1978. — 286 с.
4. Дружинин, Н.П. Право и личность крестьянина / Н.П. Дружинин. — СПб. : Т-во М.О.Вольф, 1912. — 319 с.
5. Ерошкин, Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России: 3-е изд., перераб. и доп. / Н.П. Ерошкин. — М. : Высшая школа, 1983. — 251 с.
6. Жданович, Л.Н. Чиновники по крестьянским делам Северо-Западных окраин (1861—1904 гг.); автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Л.Н. Жданович; Калининградский государственный университет. — Великий Новгород, 2005. — 23 с.
7. Катаев, М.М. Местные крестьянские учреждения 1861, 1874 и 1889 гг.: (Исторический очерк их образования и норм деятельности) : Ко дню пятидесятилетней годовщины освобождения крестьян от крепостной зависимости 19 февраля 1911 г. / Сост. М.М. Катаев : в 3 ч. — СПб. : Зем. отд. М. вн. дел, 1911—1912. — Ч. 2. — 1911. — 127 с.
8. Панютіч, В.П. Соціально-эканамічнае развіццё беларускай дзевяніны ў 1861 — 1900 гг. / В.П. Панютіч. — Мінск : Наўка і тэхніка, 1990. — 373 с.
9. Фридман, М.Б. Отмена крепостного права в Белоруссии / М.Б. Фридман. — Минск : Изд-во Белгосуниверситета, 1958. — 200 с.
10. Чернуха, В.Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60-70 годы XIX в.) / В.Г. Чернуха. — Л. : Наука. — 1972. — 68 с.

УВАДЗЕННЕ ІСПЫТАУ НА ПАСАДЫ ЗЕМСКІХ НАЧАЛЬНІКАУ У ПАЧАТКУ ХХ СТ.

Талмачова С.А. (канд. гіст. навук, дац.), БДПУ, Мінск
Паспяхова рэалізацыя "Положэння аб стварэнні адміністрацыйнага апарату ў адпаведнасці з "Положэннем..." пры прызначэнні на пасады земскіх начальнікаў уведзены нармальны і экстраардынарны парадак. Пры нармальным парадку існавалі дзве катэгорыі кандыдатаў на гэты званне. Агульнымі умовамі для абедзвюх катэгорый быў узрост больш за 25 гадоў і прыналежнасць да патомнага мясцовага дваранства. Пры гэтым у першую катэгорыю уваходзілі: 1) асобы, якія праслужылі ў губерні не менш за тры гады на пасадзе прадаўца дваранства — да іх не працягваліся ніякі маёмасныя цензы; 2) дваране, атрымаўшы вышэйшую адукацыю, ц

праслужылі у губерні не менш трох год на пасадзе міравога пасрэдніка, міравога суддзі ці неад'ёмнага члена сялянскай прысутнасці, калі пры гэтым яны самі ці іх жонкі мелі ва ўласнасці у межах павета не менш папавы памеру зямлі, неабходнага для удзелу у выбранні гласных у павятова земскі сход, ці іншай нерухомай маёмасцю на суму больш за 7 500 руб. Другую катэгорыю кандыдатаў на пасаду земскага начальніка складалі: 1) асобы з параўнальна вялікім (падвоеным) маёмасным цензам і параўнальна нізкім адукацыйным цензам (сярэдняя адукацыя і класны чын); 2) асобы, якія захавалі ў межах павета хаця б толькі сядзібу, але падыходзілі па сваім адукацыйным ці службовым цензе пад умовы для кандыдатаў першай катэгорыі [1, с. 511-513].

У заходніх губернях земскія начальнікі прызначаліся парадкам, які быў вызначаны для губерняў, дзе не адбываліся дваранскія выбары. 19 красавіка 1904 г. Мікалай II зацвердзіў меркаванне Дзяржаўнага савета «О некоторых изменениях и дополнениях в существующих постановлениях о земских участковых начальниках», у якім адзначалася, што у Віцебскай, Мінскай і Маглёўскай губернях земскія начальнікі прызначаліся Міністрам унутраных спраў, а у Віленскай і Гродзенскай – генерал-губернатарам па прапановах губернатараў, незалежна ад прыналежнасці іх да ліку мясцовага дваранства і валодання імі нерухомай маёмасцю [2, с. 369].

Такі парадак забяспечваў у дастатковай меры задавальняючы сваіму прызначэнню склад земскіх начальнікаў толькі у першыя гады увядзення названага інстытута, калі дзейнасць яго не была асабліва складанай і кэнтынгент мясцовых дваран-землеўладальнікаў даваў дастатковую колькасць кандыдатаў. С цягам часу пасада земскіх начальнікаў ускладнялася шматлікімі абавязкамі па сапганні акладных збораў, народнаму харчаванню, справах землеўладкавання сялян падчас рэалізацыі сталыпінскай аграрнай рэформы і інш. Таму іх дзейнасць патрабавала кіраванага ведання законаў і іх урадавых тлумачэнняў, а таксама знаёмства з практыкай кіравання участкам. Колькасць жа мясцовых дваран-землеўладальнікаў, якія маглі заняць названую пасаду, значна паменшылася. Адною з прычын было тое, што частка іх з пачатку ХХ ст. накіроўвалася на службу ў заходнія губерні, дзе большасць мясцовых дваран-землеўладальнікаў была рымска-каталіцкага веравызнання і не магла па палітычных прычынах займаць пасады на дзяржаўнай службе. Сукупнасць усіх гэтых прычын прывяла да таго, што парадак прызначэння на пасаду земскіх начальнікаў быў прызнаны Міністэрствам унутраных спраў незадавальняючым. Сапраўды, водзвыў губернатараў і даклады асоб, якія былі накіраваны цэнтральнымі ўстановамі у губерні з рэвізіямі, сведчылі, што новапрызначаныя земскія начальнікі вельмі мала былі знаёмы з заканадаўствам аб сялянах і мясцовымі асаблівасцямі края. Гэта выклікала слухныя нараканні з боку мясцовага насельніцтва [3, с. 3-4].

У сувязі з гэтым у адпаведнасці з законам ад 19 красавіка 1904 г. пры губернтскіх прысутнасцях былі створаны пасады кандыдатаў да земскіх начальнікаў [2, с. 370]. Міністэрствам унутраных спраў адзначалася, што частка кандыдатаў набіраліся з асоб, якія не адпавядалі адукацыйнаму, маёмаснаму і службоваму цензу, усталяванаму Палажэннем 12 ліпеня 1889 г. і законам 19 красавіка 1904 г. [3, с. 14]. Пры гэтым, як паказваў вопыт, у якасці кандыдатаў маглі быць падрыхтаваны толькі параўнальна нізкая частка асоб, а непрацяглы час на пасаду неадпаведна забяспечваў падрыхтаванасць асоб да службы земскага начальніка.

Указам 5 кастрычніка 1906 г. «Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных состояний» было пашырана кола асоб, якія маглі займаць пасаду земскага начальніка [4, с. 891]. У адпаведнасці з ім «всем российским подданным», незалежна ад паходжання, за выключэннем іншародцаў, даваліся аднолькавыя правы ў адносінах да дзяржаўнай службы. Ліквідаваліся ўсе асаблівыя перавагі дваранства на займанне некаторых пасадаў па прызначэнню ад урада ў залежнасці ад саслоўнага паходжання.

Як ужо адзначалася, пашыралася кола пытанняў, якія павінны былі вырашаць земскія начальнікі. З гэтай прычыны Міністэрствам унутраных спраў палічыла магчымым перадаць пэўную частку абавязкаў кандыдатам да земскіх начальнікаў. У прыватнасці, цыркулярам МУС № 53 ад 27 верасня 1907 г. кандыдатам, якія камандзіраваліся ў дапамогу земскім начальнікам, давалася права самастойна вырашаць адміністрацыйныя справы па прымяненні указа ад 9 лістапада 1906 г. Такая пастанова была выклікана значным павелічэннем у некаторых губернях справаводства земскіх начальнікаў у сувязі з пачаткам рэалізацыі сталыпінскай аграрнай рэформы. Адзначалася, што ў дапамогу земскім начальнікам маглі быць камандзіраваны нават і іншыя асобы, якія былі на дзяржаўнай службе, з прадстаўленнем ім такіх жа паўнамоцтваў, як і кандыдатам, у вырашэнні спраў па прымяненні названага указа [3, с. 13]. Таму Міністэрствам унутраных спраў прыйшло да высновы аб неабходнасці папярэдніх іспытаў асоб, якія прызначаліся на пасаду земскага начальніка і кандыдата. З гэтай прычыны у маі 1907 г. пры Земскім адзеле МУС была распрацавана і зацверджана праграма, па якой праходзілі іспыты асобы, што прызначаліся на пасаду земскага начальніка непасрэдна міністэрствам, калі у губернатараў не было мясцовых кандыдатаў [3, с. 4; 5, с. 20].

На первых же экзаменах выяснилось, что даже асобы с высшей юридической подготовкой показывали рядка понае незнаёмства з заканадаўствам аб сялянах і з прымяненнем яго на практыцы, асабліва з землеўладкавальнымі законамі 1906 г. Стала відавочным, да якой ступені непадрыхтаванымі былі да таго часу многія з тых, хто прызначаўся на пасаду земскіх начальнікаў і колькі непаразуменняў у выніку гэтага яны маглі унесці у сваю службовую дзейнасць. Так, з 38 праэкзаменаваных асобаў мелі высэйшую адукацыю 8 чал., сярэдняю – 18, ніжэй за сярэдняю – 12 чал. У выніку толькі 33 асобы былі прызнаны належнымі да пасады земскага начальніка, але многія з іх здолелі вытрымаць іспыты на друп ці трэці раз, часам на працягу 2 і больш месяцаў. Пасля экзамену тыя, хто паспяхова яго здаў, накіроўваліся на некаторы час "на практыку" да земскага начальніка 1 участка Пецярбургскага павета [3, с. 15].

З прычыны такіх вынікаў экзамену Міністр унутраных спраў распаўсюдзіў цыркуляр № 6 ад 23 студзеня 1908 г. аб неабходнасці ўвесці сістэму іспытаў для усіх увогуле асоб, якія прызначаліся на пасаду земскіх начальнікаў, у тым ліку і па прадстаўленню мясцовай адміністрацыі [3, с. 15]. Напярэдадні губернатараў была разаслана праграма экзамену з прапановай абмеркаваць яе па сутнасці, а таксама выказаць свае меркаванні адносна арганізацыі такіх іспытаў. Адказы ад губернатараў былі аднадушнымі. Усе выказаліся аб пажаданасці і неабходнасці папярэдніх экзаменаў. Гэтак жа аднадушна выказаліся і дэлегаты з'езда неадменных членаў губернскіх прысутнасцей, які адбыўся у кастрычніку 1907 г. [6].

З гэтага часу па распараджэнні Міністра унутраных спраў для асоб, якія хадайнічалі аб прызначэнні на пасаду земскага начальніка, у губернскіх прысутнасцях праводзіліся іспыты. Яны адбываліся не менш 4 разоў у год у вызначаныя і загадзя абвешчаныя тэрміны ў звычайным складзе губернскай прысутнасці, усталяваным законам. Пры гэтым асабліва адзначалася неабходнасць наяўнасці губернскага прадвадзіцеля дваранства, упраўляючага казённой палатай, старшыні (ці пракурора) акруговага суда і усіх неадменных членаў прысутнасці. Тэрмін экзамену вызначаўся губернатараў, але на пачатку кожнага года ён прадстаўляў гэтыя звесткі у МУС для саючасовага узгаднення часу камандзіровак прадстаўнікоў міністэрства з рэвізіямі у губерні "в целях придания ему (правядзенню экзамену. – С.Т.) необходимых единообразия и правильности" [3, с. 16].

Губернскія прысутнасці кіраваліся той праграмай, якую распрацавала Міністэрства унутраных спраў. Адною з задач экзамену была, перш за усё, грунтоўная (па усіх раздзелах праграмы) праверка ведаў законаў і правіпаў, якія тычыліся дзейнасці земскага начальніка. Пры гэтым пры незадавальняючай здачы экзамену прэтэндэнт на пасаду меў магчымасць падрыхтавацца і праз пэўны тэрмін паўтарыць спробу. Міністэрствам унутраных спраў адзначалася, што кола асоб, якія дапушчаліся да іспытаў, "в то же время отнюдь не изменяет ни в чем установленных действующим законом требований ценза сословного, имущественного, образовательного и служебного в тех сочетаниях и той последовательности, как сие указано в законе" [3, с. 17]. Ад экзамену вызваліліся толькі тыя асобы, якія ўжо мелі вопыт работы "в деле крестьянского управления" (напрыклад, былыя неадменныя члены губернскіх прысутнасцей, чыноўнікі па сялянскіх справах і інш.) [3, с. 18]. Міністр унутраных спраў адзначаў, што тых, хто вытрымліваў экзамены, "весьма желательно" было накіроўваць на пэўны тэрмін для далейшага практычнага азнаямлення са справай да аднаго з земскіх начальнікаў па выбары губернатара. Аб важнасці вынікаў экзамену сведчыць тое, што ў прадстаўленнях аб асобах, якія былі прапанаваны губернатараў на пасаду земскага начальніка, неабходна было абавязкова ўказаць "о степени успешности произведенных сими лицами испытаний" [3, с. 19].

Пры Земскім аддзеле МУС былі створаны спецыяльныя курсы для падрыхтоўкі асоб, якія жадалі атрымаць месца земскага начальніка. 6 лістапада 1908 г. Міністрам унутраных спраў былі зацверджаны "Правила о временных курсах для подготовки лиц, желающих подвергнуться испытанию на должность земского начальника" [3, с. 31–32]. Мэтай курсаў было азнаямленне слухачоў з агульнымі асновамі заканадаўства аб сялянах, а таксама з тымі законамі і распараджэннямі урада, якія мелі непасрэднае дачыненне да сялянскага жыцця. Пасля не менш 4 тыдняў штодзённага навучання слухачы маглі здаваць экзамен спецыяльнай камісіі пад старшынствам упраўляючага Земскім аддзелам. Тым, хто паспяхова вытрымаў іспыты, выдавалася пасведчанне [3, с. 32].

Такім чынам, шматлікія нараканні з боку мясцовых улад і скаргі насельніцтва на дзейнасць земскіх участкавых начальнікаў, а таксама адмена дваранскай прывілеі на займанне названай пасады прывялі да неабходнасці ўзмацніць кантроль над асабовым складам гэтых чыноўнікаў. Першыя экзамены паказалі няведанне прэтэндэнтамі заканадаўства, якім яны павінны былі кіравацца пры выкананні службовых абавязкаў. У выніку Міністэрства унутраных спраў уяло ў мясцовых губернскіх прысутнасцях абавязковыя іспыты для асоб, якія жадалі займаць пасаду земскага начальніка, па спецыяльна распрацаванай праграме. МУС імкнулася кантраляваць вынікі гэтых экзаменаў.

Літаратура

1. Положение о земских участковых начальниках : Высочайше утвержденное 12 июля 1889 г. мнение Гос. Совета // Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – Собр. 3-е. – Т. 9 (1889). – № 6196. – СПб., 1891. – С. 508–524.
2. О некоторых изменениях и дополнениях в действующих постановлениях о земских участковых начальниках : Высочайше утвержденное 19 апр. 1904 г. мнение Гос. Совета // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. 24 (1904). – Отд. 1. – № 24388. – СПб., 1907. – С. 368–371.
3. Программа испытания на должность земского начальника и правила о временных курсах для подготовки лиц, желающих подвергнуться испытанию на должность земского начальника / сост. В. Максимов. – М. : Изд. кн-ва «Юрист», тип. И. Н. Холчева, 1909. – 104 с.
4. Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных состояний : Именной Высочайший указ, данный Сенату 4 окт. 1906 г. // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. 26 (1906). – Отд. 1. – № 28392. – СПб., 1909. – С. 891–893.
5. Известия Земского отдела : Ежемес. журн. изд. при Земск. отд. М-ва внутр. дел. – 1908. – № 7–8.
6. Труды съезда непрерывных членов губернских присутствий : 24 октября – 1 ноября 1907 г. / М-во внутр. дел. – СПб., 1908. – [4], 155 с.

УЗАЕМАДЗЕЯННЕ ЗЕМЛЕУЛАДКАВАЛЬНЫХ КАМІСІЙ І ЗЕМСКІХ НАЧАЛЬНІКАУ ПРЫ РЭАЛІЗАЦЫІ СТАЛЫПІНСКАЙ АГРАРНАЙ РЭФОРМЫ Ў БЕЛАРУСІ (1906-1914 ГГ.)

Талмачова С.А. (канд. гіст. навук, дац.), БДПУ, Мінск

Сталыпінская рэформа стала важным этапам на шляху сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускай вёскі, спрыяла паскарэнню мадэрнізацыйных працэсаў у краі. Яе пачаткам стаў указ ад 9 лістапада 1906 г., якім абвясцілася права выхаду сялян з абшчыны і умацаванне зямлі ў асабістую прыватную уласнасць [1, с. 970-974]. Аднак папярэдняя падрыхтоўка пачалася раней, калі законам ад 4 сакавіка 1906 г. дзеля папярэдняга набывання зямлі сялянамі праз Сялянскія пазямельныя банк ствараліся павятовыя і губернскае землеўладкавальныя камісіі [2].

У склад павятовых землеўладкавальных камісій, якія, па сутнасці, праводзілі ўсю работу, уваходзілі: павятовы прадвадзіцель дваранства (старшыня), старшыня павятовай земскай управы або яго намеснік, неадменны член камісіі або асоба, якая яго замяшчала, член акруговага суда, земскі начальнік адпаведнай мясцовасці, тры члены па абранні ад павятовага земскага сходу і тры прадстаўнікі ад сялян, якія прызначаліся з кандыдатаў, абраных валаснымі сходамі (арт. 1, п. 1) [2, с. 199–200]. Земскія начальнікі былі ўключаны ў склад камісіі, таму што па сваіх прамых абавязках гэтыя чыноўнікі павінны былі ведаць геаграфічныя і дэмаграфічныя асаблівасці мясцовасці і гапоўныя праблемы пазямельных адносін жыхароў участка. Уздзел земскіх начальнікаў у дзейнасці землеўладкавальных камісіі даваў ім магчымасць уплываць на рашэнні гэтых органаў, прапановаў, якія хадайніцтва заслугуюць задавальнення ў першую чаргу.

Першапачаткова галоўнай задачай землеўладкавальных камісій было «облегчение покупки крестьянами земель» пры дапамозе Сялянскага пазямельнага банка. На камісіі ускладуся і абавязак садзейнічаць насельніцтву «к устраниению в установленном законом порядке недостатков существующего землевладения и землепользования <...> при обязательном сохранении законных прав частных владельцев» [2, с. 199]. Асноўная ўвага ў гэтым напрамку была накіравана на дакументальнае замацаванне за сялянамі тых зямельных надзелаў, якія знаходзіліся ў іх карыстанні, на ліквідацыю цераспалосці і сервтутаў, што значна пераважвала раэвіду і прыбытковасць як памешчыцкай, так і сялянскай гаспадаркі і інш.

Для вырашэння пытання аб выдачы пазыкі ад Сялянскага банка на набывацце зямлі неабходна было падрыхтаваць шэраг дакументаў. Пры гэтым на першым этапе галоўная задачка ускладна менавіта на земскага начальніка, які збіраў звесткі і перадаваў іх са сваім заключэннем на разгляд спецыяльнай камісіі, а яна вырашала пытанне па хадайніцтве. У статыстычных даных адлюстраваны толькі тыя здзелкі, якія завяршыліся набываццём зямлі. Пры гэтым частка з іх па розных прычынах «расстроилась». У прыватнасці, у 1913 г. у Мінскае аддзяленне Сялянскага пазямельнага банка было прадстаўлена 530 пагадненняў з 553 гаспадарамі двароў на набывацце 8422,1 дзес. банкаўскай зямлі з выдачай грашовай пазыкі банкам і 17 – на набывацце 159,2 дзес. без пазыкі. Саветам банка, упаўнаважаным і аддзяленнем банка была дазволена пазыка па 514 здзелках 547 гаспадарам двароў з пазыкай і па 14 здзелках (на 148,4 дзес. зямлі) без яе. Адхіленыя пагаднення на набывацце банкаўскай зямлі не было. Пры гэтым яшчэ да разгляду банкам па розных прычынах «расстроилась» 33 здзелкі па набывацце 33 гаспадарамі 650,6 дзес. зямлі з банкаўскай пазыкай, і 7 здзелак з 118 гаспадарамі двароў па куплі 1845,9 дзес. за кошт уласных сродкаў. Аднак ужо пасля дазволу банкам пазыкі 49 здзелак на 1145,5 дзес. зямлі «расстроилась» [5, с. 67-68].

Пры дапамозе Сялянскага пазямельнага банка да чэрвеня 1914 г. толькі у 1-м участку Слуцкага павета Мінскай губ. сяляне Слуцкай воласці набылі 1 219 дзес. у прыватнае валоданне, у Грэскай пакупшчыкі аб'ядналіся ў таварыствы і набылі 5 087 дзес. у прыватную уласнасць. Такія поспехі былі вынікам работы земскага начальніка П.І. Бельчанкі. Ён тлумачыў сялянам сэнс